

SİVİLİZASİYALARARASI QARŞIDURMA VƏ TOQQUŞMALARIN ETNO-SİYASİ VƏ QLOBAL PROSESLƏRƏ TƏSİRİ

Məqalədə sivilizasiyalararası münaqişələrin etno-siyasi və qlobal proseslərə təsirinə aid müxtəlif cərəyanların nümayəndələrinin arqumentləri, yanaşma tərzləri və gəldikləri nəticələr araşdırılmışdır.

Müasir qloballaşma şəraitində sivilizasiyaya təhlükə və multikulturalizmə problem yaradan məqamların - etnik mənşəli münaqişələr, mədəniyyətlərarası gərginlik, xüsusən də ekoloji problemlərin durmadan artması sivilizasiya və onun qorunub saxlanması, bu səpkidə sivilizasiyalararası təmasların gücləndirilməsi və multikultural mühitin dərinləşdirilməsi ilə bağlı problemlərin elmi tədqiqini xeyli aktuallaşdırır. Bu cəhətə xüsusi önəm verilməlidir, çünki bu anlayışın tədqiqi bir tərəfdən bəşəriyyətin tarixi inkişaf səviyyəsi haqqında təsəvvürlərimizi xeyli zənginləşdirir, ictimai tərəqqinin mexanizmini daha mükəmməl və ətraflı surətdə dərk etməyə şərait yaradır, digər tərəfdən, bəşər cəmiyyətinin inkişafının keyfiyyət tərəflərini, onun təkmilləşməsi ilə əlaqədar səciyyəvi əlamətləri daha aydın təsəvvür etməyə imkan verir. Bu həm də müxtəlif sivilizasiyalar kontekstində tarixi proses və onun parametrləri, habelə tarixi inkişafın mahiyyəti, hərəkətverici qüvvələri, multikultural baxışlar haqqında daha düzgün və elmi təsəvvürlər irəli sürməyə imkan verir. Bu mənada, müasir dünyada müxtəlif sivilizasiyaların, xüsusən də Qərb və Şərq sivilizasiyalarının qarşılıqlı münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi, onlar arasında qarşılıqlı anlaşma mühitinin formalaşdırılması və beləliklə, dünyamızda qarşıdurmadan və ziddiyyətlərdən sivilizasiyalararası dialoqa, multikultural vəziyyətə gedilməsi getdikcə daha mühüm aktuallıq kəsb edir. Bu xüsusilə, son vaxtlar gərginləşən beynəlxalq münasibətlər, yeni Dünya müharibəsi təhlükəsinin artması fonunda daha aktual görünür.

Baş verən qarşıdurmalara, soyuq müharibə rüzgarlarına baxmayaraq, ayrı-ayrı sivilizasiyaların məzmunundakı ümumi və oxşar cəhətlərin artıb çoxalması nəticəsində ümumbəşəri sivilizasiyanın formalaşması prosesi tədricən olsa da, reallığa çevrilməkdədir. Bu və buna bənzər proseslərin fəlsəfi-siyasi təhlili tarixi prosesləri daha yaxı başa düşməyə imkan verməklə yanaşı, dünya inkişaf prosesini yönləndirməyə uyğun elmi-praktik materiallar verə bilər. Məsələn, gənc tədqiqatçı N.Əhmədova iddia edir ki, ikiqütblü ideoloji mübarizənin aradan qalxdığı bir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin qurulması daha çox sivilizasiyalı identikliyin müəyyənləşməsi istiqamətində baş verir. Müəllif bu fikrini qloballaşma adı altında qeyri-Qərb sosiomədəni super sistemlərin qərbliləşdirmə cəhdi kimi də təqdim etməyə çalışır [1]. Onun fikrincə, bu gün dünya meydanında Qərb-Şərq sivilizasiyaları arasında qarşıdurma meyilləri daha da güclənməkdə, bir növ İslam dininə qarşı yeni səlib yürüşləri hazırlanmaqdadır.

Qərb ölkələrində islamofobiyanın köklərini dərinlənən araşdırmağa cəhd etməyən digər tədqiqatçılar da bunu Şərq sivilizasiyasının Qərb sivilizasiyası tərəfindən öz hökmranlığı altına salınmaq istəkləri ilə izah etməyə çalışırlar. Tarixən öz intellektual qüdrəti ilə fərqlənən Şərq sivilizasiyasının bir çox ünsürlərinə bugünkü Qərb sivilizasiyasında rast gəlmək olar. Ümumiyyətlə, qədim Şumer-Ellin mədəniyyətindən tutmuş orta əsr intibah dövrünün bir çox inciləri bugünkü industrial sivilizasiyanın məzmununda özünə möhkəm yer tapmışdır, yəni mədəni tərəqqinin yalnız "episentri" dəyişmişdir. Özü də, ayrı-ayrı coğrafi məkanlarda daha gur inkişaf edən sivilizasiya mərkəzləri tədricən bütün dünyaya yayılmış, bəşər sivilizasiyasının vahid sosial orqanizm kimi inkişaf etməsini şərtləndirmişlər.

Belə yanaşmalarda sivilizasiyanın qiymətləndirilməsinə əsasən birtərəfli yanaşılır, bu sosial hadisə kompleks təhlil edilmir. Belə ki, elmi-texniki tərəqqinin qüdrəti son dərəcə mütləqləşdirilir, onun doğurduğu ziddiyyətli sosial nəticələrin üstündən isə nədənsə sükutla keçilir. Bu fonda sivilizasiyanın utilitar mahiyyəti, sosial mənafeələr qovuşduğundan keçdikdə isə bir ovuc elitanın mənafeyinə daha çox xidmət etməsi, digər sosial qrupların maraqlarını kifayət qədər nəzərə alınmaması daha aydın şəkildə ortaya çıxır.

Sivilizasiya unikal hadisələri, mədəniyyət isə universal dəyərləri əks etdirsə də, o eyni zamanda sosial-millət əlaqələrin universallaşdırılması üsuludur. Məhz bu cəhətə söykənərək L.N.Qumilyov belə bir qiymətli fikri əsaslandırmağa bilmişdir ki, millətin həyatında passionar enerjinin oyanması inkişafa və sivilizasiyaya gətirib çıxarır. Amma sivilizasiyanın bu növü daha çox lokal və milli xarakter daşması ilə seçilir. Məsələn, rus alimi Y.Yakovlev "Qloballaşma və sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqələri" əsərində sivilizasiyaların müasir durumunu sosial-iqtisadi aspektdən təhlil edərək sivilizasiya deyərək daha çox sosiomədəni supersistemlərin inkişaf dinamikasını nəzərdə tutur. Onun qənaətinə, sosiomədəni supersistemlərin müxtəlif ictimai sahələrinin dinamik inkişafı toplanaraq sivilizasiyanın ayrı-ayrı elementlərini təşkil edir [2].

Sivilizasiyaların ictimai inkişafdakı rolu ingilis mütəfəkkiri A.Toynbinin "Sivilizasiya tarixin məhkəməsi qarşısında" əsərində sivilizasiyaların toqquşması haqqında fikri ilk dəfə olaraq irəli sürmüş və onu nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışmışdır [3]. Elm aləmində ciddi diskussiyalara səbəb olan bu fikir son dövrlərdə sivilizasiyaların, ictimai inkişafın dialektikası və yeni dünya düzəninə formalaşması ilə bağlı irəli sürülmüş baxışlara əkslik təşkil etməyə başlamışdır. Müəllif-müxtəlif sivilizasiyaların-Çin, Hindistan, İslam, Rus və Qərbi sivilizasiyalarının çoxqütblü dünyanın əsası hesab etmiş və bu müxtəlifliyin gec-tez qarşıdurmalara səbəb olacağını iddia etmişdir. Amma bu gün sivilizasiyaları birləşdirən cəhətlərin onları ayıran cəhətlərdən daha çox olması səbəbindən baş verən qarşıdurmaların kökündə iqtisadi, siyasi maraqların olduğunu vurğulamaq məcburiyyətindəyik. Etiraf etməliyik ki, sivilizasiyaların 20 illik dinc yanaşı yaşamasından sonra yenidən qarşıdurmalar, hətta kütləvi qırğın silahlarından istifadə edilməsinə dair çağırışlara rast gəlinməyə başlanmışdır.

Alman filosofu O.Şpenqler məşhur "Avropanın qürubu" əsərində [4] bildirir ki, mədəniyyətlər orqanizmlərdir, dünya tarixi isə onların kollektiv tərcümeyi-halıdır. O mədəniyyəti sivilizasiyaya qarşı qoyaraq ikincini cəmiyyətin inkişafında son mərhələ saxlayan sosialist ölkələrinin praktikasında baş verən obyektiv proseslər, beynəlxalq kommunist hərəkatının daxilində gedən parçalanma, digər sosial-siyasi hadisələr, habelə dünyanın başını qara bulud kimi almış ekoloji və nüvə təhlükəsi marksist hərəkatını əvvəlki ehkamlardan, sosial inqilablara yönəlmədən əl çəkməyə vadar etmişdir. Ümumbəşəri problemlərin həllini artıq sabaha saxlamaq mümkün deyildir. Ya biz yenidən dünya inqilabı haqqında tezisləri təkrar etməliyik, ya da ki, bütün digər qüvvələrlə birlikdə sivilizasiyanın xilasına qalxmalıyıq. Belə dilemma hər bir insanın, ictimai-siyasi hərəkatın yetkinlik imtahanına çevrilmişdir. Son dövrlər Gürcüstan, Ukrayna, Suriya və başqa ölkələrdə baş verən hadisələr SSRİ-nin və sosializm düşərgəsinin süqutu ilə barışmayıb revanş götürməyə çalışan qüvvələrin avantürist hərəkatları kimi də dəyərləndirilə bilər.

Müasir sivilizasiyanın inkişaf meyli müasir tədqiqatlarda ətraflı işıqlandırılır və müxtəlif konsepsiyalarda öz əksini tapır. Son vaxtlar dünyada baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq "konvergeniya" nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının fəaliyyəti güclənməyə başlamışdır. Uzun illərdir ki, bu nəzəriyyə Qərbi ölkələrində çox geniş yayılmış ümumi sosioloji siyasi nəzəriyyələrdən biridir. Məlum olduğu kimi "konvergeniya" termininin özü politologiya və sosiologiya elminə biologiya elmindən gətirilmişdir. Bu termin orqanizmlərin eyni həyat şəraitinə uyğunlaşması nəticəsində onların bədən quruluşunda və funksiyalarında oxşarlığın əmələ gəlməsini ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet siyasi və ictimai fikrində konvergeniya nəzəriyyəsi qəbul edilməmişdir və ona qarşı bir çox tənqidi materiallar çap edilmişdir. Son zamanlar elmi ədəbiyyatda, qəzet və jurnal səhifələrində konvergeniya nəzəriyyəsinin tərəfdarları müxtəlif ictimai-siyasi quruluşlu dövlətlər arasında ziddiyyətlər, onların siyasi, iqtisadi, hərbi qarşıdurmasının qızışdırılmasını deyil, Qərbi və Şərqi ölkələri arasında daha çox oxşar cəhətləri və eyni tipli sosial hadisələri araşdırırlar. Onlar qeyd

edirlər ki, müasir dünyada baş verən dəyişikliklər nəticəsində bu “ümumilik” hədləri artır və nəticə etibarilə Qərb və Şərqi ölkələri “konvergent”, yəni oxşar xətlər üzrə vahid iqtisadi, sosial və siyasi inkişaf yoluna qədəm qoyurlar. Gələcəkdə isə bəşəri miqyasda iqtisadi və sosial birlik yaranacaqdır.

Dünya ictimai inkişafın elə bir mərhələsinə çatıb ki, müasir beynəlxalq münasibətlər militarist şüurun zorakılıq qüvvəsinə arxalanan mənşələrindən çıxmalı, multikultural, tolerant və humanist dəyərlər ictimai şüurun aparıcı elementinə çevrilməlidir. Yəni müasir bəşər təfəkkürü qarşıya siyasətin ümumbəşəri mənəviyyat normalarından qoparıb ayrılmasına son qoymağı, beynəlxalq münasibətlərin yenidən quruculuğuna başlamağı qarşıya böyük humanist məqsəd kimi qoyur.

Bütün bunlarla bağlı, müasir nəzəri fikirdə dünya inkişafının bu günü və gələcəyinə dair ayrı-ayrı konsepsiyalara rast gəlmək olur. Bunlar liberal-isləhatçı mövqələrdən tutmuş radikal nihilist baxışlara qədər geniş bir sahəni əhatə edir. Bu özünü bəzən bəşər cəmiyyətinin və sivilizasiyasının gələcəyi barəsində bədbin proqnozlarla göstərir. Həmin bədbin əhval-ruhiyyənin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Amerikalı sosial-filosof və iqtisadçısı R.Xeylbronerdir. Onun əsərlərindəki ictimai inkişaf konsepsiyası qərb mətbuatında “Ekoloji təfəkkürün ikinci nəslı” kimi qiymətləndirilir. R.Xeylbroner müasir ekoloji hərəkətin ideoloqu roluna can atır. Onun konsepsiyasının əsas ideyası budur ki, dövrümüzün qlobal problemlərinin öyrənilməsi və həllində təbiətdə qarşılıqlı əlaqələr əsas götürülməklə bütün cəmiyyətlər və dövlətlər arasındakı əksliklər kənara qoyulmalıdır.

Xeylbronerin liberal reformizmdən radikal nihilizm mövqələrinə keçməsi ilə əlaqədar onun iki müxtəlif “gələcək ssenari”si vardır. I-liberal reformist ssenaridə o, kapitalizmin məhv olacağını bildirir və oxucunu da qabaqcadan buna hazırlayır. II- radikal nihilist ssenaridə o, 70-ci illərdə kapitalizmin məhvinə təəssüfləndiyini bildirir və onun əvəzinə “qeyri-kapitalist” cəmiyyəti konsepsiyasını irəli sürür.

I ssenari Xeylbronerin “Amerika kapitalizminin həddi” kitabında [5,6] şərh edilib. Bu kitab yeni sollar hərəkətinin inkişafı dövründə yazılıb. Əsərdə kapitalist sistemi tənqid edilir və orada qeyd edilir ki, bu sistem nə elmi-texniki inqilabın, nə də ümumdemokratik inkişafın tələblərinə uyğun gəlmir.

Bütün bu müddəalar kapitalizmin elə bir inkişaf mərhələsinə əks etdirir ki, o hələ özünün klassik ziddiyyətlərindən azad ola bilməmiş, elmi-texniki inqilabın nailiyyətləri əsasında yeni sivilizasiya keyfiyyətləri əks edə bilməmişdi.

Sonrakı tədqiqatlarında Xeylbroner artıq bu mövqeyini daha da dəqiqləşdirməyə cəhd edir. Kapitalizmdən sonra nə olacaq sualına cavab verərkən o yazır ki, fikrimizcə “inqilab” olmayacaqdır: o belə bir nəticəyə gəlir ki, biznes sisteminin dağılması tədricən “kapitalist” adlandırılan bütün biznes sivilizasiyasının növ dəyişməsi kimi baş verəcək, digər yeni yaranmış növ isə bu sistemə oxşar cəhətlərini müəyyən dövrdən sonra itirəcək və onu artıq köhnə adla (yəni kapitalizm) adlandırmaq mümkün olmayacaqdır. Xeylbroner qeyd edir ki, kapitalizmin ənənəvi əsasları-xüsusi mülkiyyət və bazar mexanizmi əsaslı dərəcədə dəyişdiriləcək, ciddi nəzarət olacaq bir cəmiyyət obrazı yaranacaqdır. Bunları hal-hazırda bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə baş verən dəyişikliklər, sosial dövlət anlayışının addım-addım bərqərar olması əyani surətdə təsdiq edir.

Xeylbronerə görə geridə qalmış ölkələrdə demoqrafik və ekoloji böhranlar qarşısında hakimiyyətə milliyətçi və militarist hökumətlər gələcək. Qabaqcıl ölkələrə çata bilmədiklərinə görə onlar müasir kütləvi qırğın silahları əldə edəcək, iri sənaye ölkələrində toplanmış və istehsal edilən sərvətləri hədə qorxu ilə öz xeyirlərinə yenidən bölünməsinə tələb edəcəklər. İnkişaf etmiş ölkələr bunun müqabilində silah və hərbi güc vasitəsilə “qabaqlama istilasını” siyasətinə əl atmalı olacaqlar. Bu isə etnik-konfessional zəmində sivilizasiyalararası toqquşmalara gətirib çıxara bilər.

Əlbətdə, burada ictimai münasibətlərin təhlilinə ayıq münasibətlə ictimai inkişafın gələcəyinə pessimist yanaşma birləşir. Özü də bu zaman dünyada aparıcı meylə malik olan sağlam, yeni qaydaların oynaya biləcəyi inqilabi rolun əhəmiyyəti xeyli dərəcədə azaldılır. Gələcəyin proqnozunu vermiş digər görkəmli politoloqlardan biri amerikalı Xeylbronerin “Amerika kapitalizminin həddi” əsəridir. Xeylbroner özünün bir sıra tədqiqatlarında müasir cəmiyyətdə

intellektual-mənəvi motivlərin əhəmiyyətinin artması, sosial həyatın yaxşılaşdırılması kimi humanist vəzifənin ön plana çıxmasını irəli sürür. Onun fikrincə, gələcək cəmiyyət bütövlükdə ziyalıların, pedaqoq alimlərin siyasi fəaliyyət və siyasi rəhbərlik təşəbbüsünün öz üzərlərinə götürmələrindən asılıdır. Heylbreytin konsepsiyasına görə sonrakı təkamül prosesində hakimiyyət intellektualların, yeni yeni "texnostrukturun" əlinə keçəcək, bu "texnostruktur" xüsusi bilik, bacarıq, təcrübəyə malik çoxsaylı insanlardan təşkil olunacaq. Bu qrupa müasir sənaye korporasiyalarının ən yüksək vəzifələri qulluqçularından tutmuş orta vəzifəli şəxslər də daxildir.

İctimai inkişafın bütöv konsepsiyasını yaratmaq sahəsində daha qəti cəhdi Amerikan politoloqu D.Bell etmişdir [7]. Hal-hazırda politologiya və sosiologiya elmində aparıcı yerlərdən biri tutan "doindustrial", "industrial", "postindustrial cəmiyyət" konsepsiyasının əsasını D.Bell ötən əsrin 50-ci illərin axırlarında qoymuşdur. Onun fikrincə cəmiyyətin "industrial" sistemindən "postindustrial" sistemə keçməsi 5 əsas amili özündə birləşdirir: 1) iqtisadi amil; əmtə istehsalından "xidmət iqtisadiyyatına" keçilməsi; 2) yüksək təhsilli peşə-texniki mütəxəssislər sinfinin hakimiyyətə gəlməsi; 3) cəmiyyətdə kəşflərin və siyasi qərarların mənbəyi kimi nəzəri biliklərin başlıca rolu; 4) texnika üzərində nəzarət və elmi-texniki yeniliklərin qiymətləndirilməsinin mümkünlüyü; 5) "intellektual texnologiya" bazasının yaradılması əsasında qərarların qəbul edilməsi.

D.Bellin fikrincə cəmiyyətin yeni keyfiyyət halına keçməsi ilə rəqabətin, bazarın, mənfəət əldə etmək həvəsinin yerinə həqiqi insan mədəniyyəti, əxlaqi dəyərlər, siyasi həyata marağın artması gələcəkdir ki, xüsusi mülkiyyətin olmasına baxmayaraq bu cəmiyyət əhalinin bütün təbəqələrini maraqlarına xidmət etdiyinə görə "sosial" cəmiyyət adlanacaq.

D.Bell cəmiyyəti 3 sahəyə - iqtisadiyyat, siyasət və mədəniyyətə bölmür və qeyd edir ki, iqtisadiyyatda əsas prinsip - səmərəlilik, siyasətdə - bərabərlik, mədəniyyətdə - özünü realizə etmək imkanının mövcudluğu təşkil edir.

Ümumiyyətlə, göstərmək lazımdır ki, D.Bell, C.Heylbreyt, Z.Bjezinski və başqalarının ideyaları ilə bağlı olaraq "kompüter" cəmiyyəti nəzəriyyəsinin əsas istiqamətləri işlənib hazırlanmış, buna uyğun olaraq müasir sivilisasiyanın və sosial tərəqqinin əsas istiqamətləri proqnozlaşdırılmışdır. Elmi-texniki inqilabın yeni dalğası cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə təsir göstərir.

Yüksək keyfiyyətli elektron-hesablama texnikası nəinki elmi-tədqiqat sahəsində daha çevik və səmərəli əməliyyatlar aparmağı imkan verir, həmçinin, istehsalatın, sosial proseslərin idarə edilməsi və proqnozlaşdırılmasında qlobal miqyasda böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Bu vəziyyət cəmiyyətin siyasi həyatında da dərin keyfiyyət dəyişikliklərinə, bir növ "xalis demokratiya" deyilən yeni vəziyyətə doğru dönüş etməyə imkan yaradır. Çünki kompüterləşmə demokratiyaya daha çox insan cəlb etməyə, hakimiyyəti mərkəzdənkənar idarə etməyə imkan yaradır.

Amerika texnokratlarının bu ideyasını inkişaf etdirərək C.Pelton qeyd edir ki, telekompüter texnologiyasının inkişafı, "vahid informasiya" cəmiyyətinin qurulmasına gətirib çıxarır, elektronikanın tətbiqi əsasında yaradılacaq yeni sosial və demokratik təsisatlar antoqonizmləri sıxışdırıb çıxarır və qəbul edilən bütün qərarların məsuliyyətini kompüter öz üzərinə götürür. Bu, EHM-in köməyi ilə idarə edilən nə kapitalist, nə də ki, sosialist cəmiyyəti deyil, vahid planetdir. Bu da cəmiyyətin inkişafının sabitliyinə zəmanət verir. Bu siyasi proqramsız və şüarlırsız, siniflər toqquşması və qarşıdurması olmayan bir cəmiyyətdir. Bu hələ sivilizasiyaların dinc yanaşı yaşaması demək deyildir.

Gələcəyin qlobal modellərinin hazırlanmasında Roma klubunun da rolu böyükdür. Roma klubu alimləri, biznesmenləri, ictimai-siyasi xadimləri öz ətrafında birləşdirən ictimai, qeyri-formal təşkilatdır. Onun tapşırığı ilə Amerika professoru D.Medouzun başçılığı ilə müxtəlif ölkələrin alimlərindən ibarət qrup qlobal miqyasda bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan 5 əsas sistemi öyrənmişdir: 1) əhali; 2) kənd təsərrüfatı; 3) təbii ehtiyatlar; 4) sənaye istehsalı; 5) ətraf mühit.

Tədqiqat əsasında qlobal miqyaslı insan cəmiyyəti modeli yaradılmışdır. Bu modelə nəinki əhali artımı ehtiyatlarından istifadə, həmçinin onların qarşılıqlı əlaqəsi də daxil edilmişdir. Bunun nəticəsində belə bir meyl qeydə alınmışdır ki, 2100-cü ilə qədər bütün göstəricilər (ölüm və ətraf

mühitin çirklənməsindən başqa) kəskin surətdə aşağı düşməyə başlayacaqdır. Əvvəlcə bərpa olunmayan ehtiyatların hasili azalacaq, sonra isə ərzaq və s. hətta ölüm halları kəskin artacaq. Bu isə əhalinin və sənaye məhsulunun azaldılmasına gətirib çıxaracaqdır.

“İnkişaf həddi” (Roma klubunun ilk məruzəsi) adlanan bu tədqiqatda aşağıdakı həqiqətlər ifadə olunur: əgər dünyada sənayeləşmənin, ekoloji çirklənmənin və yeyinti məhsulu istehsalının artmasının müasir inkişaf meyli qalarsa planetin iqtisadi inkişaf həddi 100 il ərzində başa çatacaq. 2016-cı ildə Vaşinqtonda keçirilən Enerji Sammiti də planetimizi təhdid edən ekoloji problemlər haqqında həyacan təbili çalmış, bütün bəşəriyyəti “Təmiz dünya” uğrunda mübarizəyə çağırmışdır. Burada xüsusi məruzə ilə çıxış edən Amerika prezidenti ekoloji reallıqları sadalamış və qarşısı alınmazsa bunların yaxın 20 ildə dünyanı çox ciddi fəlakətlərə düşür edəcəyini bildirmişdi (“Azərbaycan” qəzeti” 15 may 2016).

“Roma klubu” üzvləri bu vəziyyətdən çıxış yolunu göstərirlər. Tarazlığı saxlamağın əsas şərtlərindən biri - doğum səviyyəsinin kəskin azaldılmasıdır. Onların fikrincə qlobal tarazlıq bütün insanlara böyük kapital qoyuluşu tələb etməyən, onların tələbatını ödəyən sahələrdə (təhsil, rəssamlıq, musiqi, dil, fundamental elmi tədqiqatlar, idman və s.) çox səy göstərməyə imkan verir. Texniki tərəqqi isə yalnız qlobal mütənasibliyi saxlamaq üçün lazımdır.

Roma klubunda ikinci məruzə “Bəşəriyyət dönüş nöqtəsində” adlanır. Bu məruzə M.Mesaroviç (ABŞ) və E.Pestel (AFR) tərəfindən hazırlanmışdır. I və II məruzə öz nəticələrinin xarakterinə görə bir-birindən çox fərqlənmir. Əgər I modeldə dünya bütövlükdə götürülürdüsə, Mesaroviç və Pestel dünyanın sosial-siyasi, iqtisadi, coğrafi və s. cəhətlərinə görə fərqlənən 10 regiona bölürlər. Müəlliflərin əsas nəticəsi belədir: dünyanı biri-birindən fərqlənən, lakin qarşılıqlı əlaqədə olan bir sistem kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Regionların xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq, onların bəzilərində böhran halları daha tez başlaya bilər. Böhranların əsas səbəblərindən biri regionlararası inkişaf proseslərinin uzlaşdırılmamasıdır. Birinci məruzədən fərqli olaraq, onlar dünya inkişafının ləngidilməsinin deyil, üzvi inkişafın, yəni qlobal miqyasda inteqrasiya yolu ilə coğrafi, sosial-iqtisadi, sosial-mədəni xüsusiyyətlərin nəzərə alınması yolu ilə inkişafın tərəfdarlarıdır. Bu cür inkişaf etnik-milli qarşıdurmalara, hətta müharibələrə də gətirib çıxara bilər.

Birinci məruzədə olduğu kimi, onlar ikinci məruzədə bəşəriyyətin bütün problemlərinin səbəbini əhalinin artmasında görürlər. Buna görə də əhalinin artımı üzərində səmərəli nəzarəti, doğum və ölüm arasında mütənasibliyin əldə edilməsini zəruri sayırlar. Bir şəxsin ölümü faciədir, lakin milyonların məhvi statistikadır, yüz milyonların ölümü isə bütün dünya üçün görünməmiş faciədir. Dünya baş verən ölüm halları arasında qarşılıqlı münasibətlərdə artan gərginlik yuxarıda qeyd olunan nəticəni hazırlayır. Onlar bütün ölkələri iqtisadi, elmi və texniki ətraf mühitin qorunması sahəsində birgə fəaliyyətə çağırırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar ictimai inkişafdakı pozitiv meyllərə baxmayaraq, Qərb və Amerika sosiologiyasında “texniki determinizm” nümayəndələri arasında inamsızlıq da özünü göstərir. Texnika və texnologiyanın inkişaf ilə bağlı ümidlər özünü tam doğrultmur. Ölkələr qarşısında duran bir çox problemlər hələ də qalmaqdadır. Belə ki, insan əlləri ilə yaradılmış yeni texnologiya artıq müəyyən sahələrdə onun özünə təhlükə yaratmağa başlamışdır. Bu özünü xüsusilə hərbi sənaye kompleksinin inkişafında, bunun nəticəsi olaraq sürətlə silahlanmaya yenidən start verilməsini göstərir. Həqiqətən də, sosializmin bir sistem olaraq aradan qalxmasından sonra “soyuq müharibənin” aradan qalxması ilə yaranmış “bir qütblü” dünya yenidən çoxqütblü olmağa çalışır.

Bəzi sosioloqlar hətta xalqı inqilaba çağırırlar. Belə ki, T.Rozzakın fikrinə görə, bəşəriyyət çörək xatirinə, sosial ədalət və milli istiqlaliyyət naminə inqilab tələb edir və bu səbəbdən dünyanın yeni inqilaba ehtiyacı var. Bu inqilabın əsas məqsədi insanın təfəkkür qabiliyyətinin məhdud çərçivədən azad olunmasıdır. Digər tərəfdən onlar nə kapitalizm, nə də ki, sosializm cəmiyyətinin inkişaf perspektivlərini görmədiklərini bildirirlər. Görkəmli politoloq O.Toffler vaxtilə kapitalizm və sosializm salamat qala bilərmə, sualına cavab verərkən qeyd edir ki, onların hər birinin özünəməxsus fəal xüsusiyyətləri vardır. Onların hər ikisi köhnəlmişdir. O qeyd edir ki, yeni formalaşan cəmiyyət özündə sivilizasiyanın ümumbəşəri xüsusiyyətlərini toplayacaqdır. Sosializm

bir sistem və sivilizasiya olaraq çökdü, amma yeni dünya düzəninə cavabdeh olan dövlətlər hələ də fərqli sivilizasiyaların daşıyıcısı olan milli münasibətlərdə qarşıdurmadan, hətta müharibələrdən yayına bilmirlər. SSRİ-nin süqutundan sonra postsovet məkanında yaranan milli münaqişələrin bəzi yerlərdə iri miqyaslı müharibələrə çevrilməsi qeyd olunanlara əyani sübutdur. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, Rusiyanın Moldova, Gürcüstan və Ukraynada seperatçı oyuncaq rejimlər vasitəsilə bu dövlətlərin ərazilərini ilhaq etməsi davakar millətçiliyin sivilizasiyalararası münasibətlərə necə ziyan vurduğuna əyani sübutdur. Bu gün beynəlxalq terrorizmin fəallaşması, İŞİD, Hizbullah, Həmas kimi terrorçu qruplaşmaların yaranması bunları İslam dini ilə bağlı iddialara, hətta islamofobiyanın dövlət səviyyəsində təzahür etməsinə yol açmışdır. Fransanın sabiq prezidenti Ollandın islam dinini problemlı din adlandırması, ABŞ prezidenti Trampın 8 müsəlman ölkəsindən ABŞ-a gediş-gəlişin ləğvi barədə qərar verməsi sivilizasiyalararası gərginliyi daha da artırmışdır.

Fikrimizi yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, dünya inkişafının müasir doktrinaları müxtəlifdir. Lakin bir halı xüsusi göstərmək istərdik ki, hər bir doktrinaya bəşəriyyətin bu günü və sabahına marağ, narahatçılıq, inam və ümid hissləri xasdır. Bu isə onu göstərir ki, bütün mütərəqqi elm, mədəniyyət, siyasət və zəhmət adamlarının birgə səyi ilə sivilizasiyanın bu günü və sabahı, bu zəmnidə millətlərarası münasibətlər hər cür təhlükədən qorunmalı, onlar gələcək nəsillər üçün nümunə olacaq bir səviyyədə saxlanılmalıdır.

Müasir elmi-texniki inqilabın sivilizasiyaya təsiri özünü daha çox onda göstərir ki, əsası “sənaye inqilabları” deyilən və istehsal prosesində insan əməyinin ilk dəfə olaraq maşın və mexaniki ünsürlərlə yüngülləşdirilməsi ilə başlanan sivilizasiyanın bir mərhələsi öz yerini elmin və məhsuldar qüvvələrin misilsiz nailiyyətləri ilə səciyyələnən yeni sivilizasiyaya - “postindustrial sivilizasiyaya” verir. Milli sərhədləri tanımayan, ictimai quruluşa məhəl qoymayan qloballaşma kimi də səciyyələndirilən bu sivilizasiya əslində ictimai inkişafın müəyyən edici amilinə çevrilmişdir. Sivilizasiyanın formalaşmasında “üçüncü dalğa” adlanan bu proses cəmiyyətini bütün sistemlərinə adi həyat tərzindən tutmuş ictimai-siyasi strukturunun hər bir üstürünə güclü təsir göstərir. Amerika sosioloqu A.Toffler təxminən 10 min il bundan əvvəl baş vermiş və patriarxal həyat tərzinin keçilməsini, əmək bölgüsündə ilk iri dəyişikliyi “birinci dalğa”, 300 il bundan əvvəl yaranan “sənaye inqilablarını”, yəni sənayedəki ciddi texniki çevrilişləri “ikinci dalğa” adlandırır. Onu da qeyd edək ki, müasir qərb ədəbiyyatında belə bölgünün tərəfdarları çoxdur. Onlar marksizmin ictimai-iqtisadi formasiya anlayışını qəbul etmir, sivilizasiyanın inkişafının özünəməxsus mərhələlərini ayırırlar. Bu mərhələlər əmək bölgüsü, məhsuldar qüvvələr və texnoloji proseslərin inkişafına uyğun olaraq 5 yerə ayrılır: patriarxal, aqrar, aqrar-sənaye, sənaye və sənayedən sonrakı dövr. Sivilizasiyanın sənayedən sonrakı (postindustrial) forması istehsalı, cəmiyyətin, mədəniyyətin və digər sosial institutların strukturunu əsaslı surətdə dəyişir. Özü də bu dəyişikliklərin başa çatması üçün uzağı 20-30 il vaxt lazım olacaqdır. Zənnimizcə, müəllif sivilizasiyanın inkişafı yolundakı əngəlləri, xüsusilə sivilizasiyalararası çatışmaları, qarşıdurmaları nəzərə almayıb. Məsələn, son dövrlərdə Qərb dünyasında islamofobiyanın güclənməsi fonunda “Əl-Qaidə”, İŞİD, Hizbullah, Həmas və bu qəbildən olan digər radikal müsəlman cərəyanlarının yaranması və onların ciddi terror əməllərinə baş vurmaları müasir sivilizasiyanın dinc axarına ziyan vurmuş, dünyanı hələ də sarsıtmaqda davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. L.N.Qumilyov Drevniye turki. Lenizdat: 1936. S.46.
2. Yakoves Y.V. Qlobalizatsiya i vzaimodeystvie tsivilizatsiy.M.:2003. 411 s.
3. A.Toynbi. Sivilizasiya tarixin məhkəməsi qarşısında. M.: 1991. 566 s.
4. Şpenqler O. Avropanın qürubu. M.: 1992, M.: 1989. 322 s.
5. Xeylbroner Amerika kapitalizminin həddi. M.: 1993. 356 s.
6. Xeylbroner Amerika kapitalizminin həddi. M.: 1988. 234 s.
7. D. Bell Postindustrial cəmiyyət. M.: 1994. 345 s.